

Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 2003

Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 2003

Ben Koks, Erik Visser, Luuk Draaijer en Cor Dijkstra

Dit rapport is een uitgebreide versie van het gangbare artikel dat in februari zal verschijnen. Dit rapport is een speciale uitgave voor de provincie's Groningen, Flevoland en LNV-N (als direct verantwoordelijken voor de uitvoering van het soortbeschermingsplan grauwe kiekendief 2000-2004).

Schrijver Koos van Zomeren ging in het voorbije seizoen een keer met ons mee het veld in. Dat veldwerk lang niet altijd rozengeur en manenschijn is op een voortreffelijke wijze door Koos verwoord...

Het Oldambt op zaterdag 13-6-2003

Column NRC Handelsblad, 7-6-2003

Koos van Zomeren Het regende. Het regende de hele week al en op zaterdag regende het ook. Het regende nu eens wat harder, dan weer wat zachter. Telkens was er wel iemand die zei dat het begon op te klaren, maar dat hielp niets.

Tarwe, koolzaad, karwij en luzerne op de akkers. Zonder veel haast reden we door de polders van het Oldambt. En bij Nieuweschan een eindje Duitsland in. Dat is bijna overal zo - bijna overal waar je de Duitse grens oversteekt wordt het landschap meteen een stuk leuker. Maar ook in Duitsland regende het. Terug in Nederland namen we ergens in die druipende vlakke de Hamer-en-sikkellaan (jawel, Groningen!). „Grauwe kiek”, zei Ben Koks eindelijk, „zwanger vrouwtje.” Ze had nog eieren in haar buik, ze had kennelijk ook al eieren in het veld. „Ze probeert zich warm te vliegen.” Toen liet ze zich, loodrecht, weer in de luzerne zakken. Weg! „Maandag de Drogerij bellen”, zei Ben, „om te vragen of ze daar voorlopig een strook laten staan.” „Toe maar”, zei ik, „een hele strook nog wel.” „Normaal gaat het om een vierkant van 11 bij 11 meter. Maar zo dicht bij de weg...dat valt nogal op... er zijn altijd nog mensen die zo'n nest willen uithalen.” „Hoeveel kost ze dat, als ze een hele strook laten staan?” „Duizend euro misschien.” „En daar doen ze niet moeilijk over?” „Daar doen ze niet moeilijk over”, bevestigde Ben. „De samenwerking met de boeren is hier fantastisch. Boeren die zich om roofvogels bekommeren... kun je het geloven?” Het vliegbeeld van de grauwe kiekendief is slank en sierlijk, slanker en sierlijker nog dan dat van de bruine en de blauwe. Hij is zo behendig als een helikopter. Zoals sperwers hun snelheid gebruiken, zo gebruiken grauwe kiekendieven hun wendbaarheid. Ze zijn in staat om zwaluwen te vangen. Ben zei dat ze uilachtige gehooropeningen hebben, en als je dit eenmaal weet, dan zie je het ook: het aandachtige draaien met de kop, een luisterende manier van vliegen. Ze jagen voor een belangrijk deel op geluid. Bij het geruis van regen kan een grauwe kiekendief weinig beginnen. Eens was dit zo'n beetje de talrijkste roofvogel van ons land. Hij was karakteristiek voor ruige terreinen en leefde van zangvogeltjes: ringmus, paapje, grauwe klauwier - die waren dus níét zeldzaam, die waren voor het grijpen. Oude prooijisten van de grauwe kiekendief (de eerste dateert van 1918) lezen als een vademecum van verloren landschappen. Met de ruigte verdween ook de grauwe kiekendief uit Nederland. In de pionierstijd had hij nog een ervaring in de Flevopolders, maar die was van voorbijgaande aard. Zijn laatste wijkplaatsen vond hij in de jaren '70 op de Waddeneilanden, maar ook die moest hij successievelijk prijsgeven. De grauwe kiekendief stond, bij ons althans, op uitsterven. In 1989 werden in het kader van een EU-regeling grote delen van het Groninger land braak gelegd. Dat was landbouwpolitiek. Dat leidde tot een explosieve vermeerdering van veldmuizen. Kerk-, rans- en velduilen, buizerds en torenvalken stroomden van alle kanten toe. Brussel, bedankt! Ben Koks: „Er gebeurde hier van alles en in 1990 ontdekten we in de Carel Coenraadpolder een paartje grauwe kiekendieven. Dat is aardig, dachten we, dat we dat nog mogen meemaken.” Maar dit ene paartje was geen afscheidsgeschiedenis, het was een serieuze sollicitatie van de grauwe kiekendief naar een nieuwe positie. Twee jaar later nestelden er al meer dan twintig, tegenwoordig zitten er elk broedseizoen zo'n dertig. Wij beschouwen ze natuurlijk als Nederlands, maar in feite behoren ze tot een Duits/Deense populatie die op driehonderd broedparen wordt geschat. De grauwe kiekendief verruilde woeste grond voor akkerland, hij is van zangvogels op muizen overgestapt. Je zou hem na deze transformatie een cultuurvolger kunnen noemen. Maar cultuur is het altijd alleen maar van onze kant. De nieuwe vogel moet al in de oude verborgen hebben gezeten. Van zijn kant was het een nadere keuze uit zijn natuurlijke mogelijkheden. En denk eens aan de wilde levenswijze die hieruit spreekt. Zo is het eigenlijk met alle dieren. Zij willen wel. Zij grijpen elke kans. Hun schuld is het niet dat het zo leeg wordt om ons heen. De grootschalige EU-regeling van 1989 is inmiddels vervangen door een kleinschaliger. In heel Groningen ligt 600 kilometer aan akkerranden braak, waarvan pakweg de helft in het Oldambt. De provincie stimuleert een natuurvriendelijke aankleding ervan. We noemen ze dan faunaranden. Voor grauwe kiekendieven schuilt de aantrekkelijkheid van het gebied in de combinatie van bouw- en braakland. Ze broeden op de grond in het graan of de luzerne en ze plukken hun prooi uit de ijle grasvegetaties op de faunaranden. In slechte muizenjaren vinden ze voldoende compensatie bij zangvogels,

zodat ze ook dan een behoorlijk broedresultaat kunnen boeken. Het wemelt hier van de veldleeuweriken en de gele kwikstaarten (en zelfs op een regenachtige zaterdag kun je in het Oldambt een kwartelkoning horen raspen). Mei, juni en juli brengen voor de Werkgroep Grauwe Kiekendief topdrukte. Dag in dag uit het veld in om vogels op te sporen en te volgen, om nesten te lokaliseren en te markeren. Verder gaat het net als bij weidevogelbescherming: de boeren laten bij het maaien een pluk van het gewas staan om eieren en broedende wijfjes en/of inmiddels uitgekomen jongen te ontzien - 11 bij 11 meter omdat de Werkgroep een afrastering van die omtrek beschikbaar heeft. Schrikdraad om ook vossen op een afstand te houden. Ben Koks: „Door al deze inspanningen komen de grauwe kiekendieven net aan twee uitgevlogen jongen per nest, net genoeg voor een vitale populatie. Het is natuurlijk een heel gedoe allemaal en ze blijven extreem afhankelijk van de Europese landbouwpolitiek, de wereldhandel in graan. Wat dat betreft zou je ze eigenlijk moeten zien terug te krijgen naar natuurgebieden.” En wat je hier bereikt, gaat ergens anders maar al te makkelijk verloren. Je moet die Duits/Deens/Groningse populatie toch maar als één geheel beschouwen. In Bunde, Nedersaksen, is nu de eerste agrarische natuurvereniging van Duitsland opgericht. Ben was erbij. Ben was er vol van. Duitse overheden, Duitse boeren en Groninger ornithologen - iedereen even enthousiast voor dat ene doel: honderd kilometer faunaranden in het Rheiderland, de Duitse tegenhanger van het Oldambt. Speciaal met het oog op de grauwe kiekendief. Goed, we stonden daar op de Hamer-en-sikkellaan en het regende en we maakten ons op om naar de boerderij van Willem en Titia Schillhorn te rijden, waar we de lunch zouden krijgen - de samenwerking met de boeren is hier inderdaad fantastisch. Maar wacht, daar zat er nog één. Grauwe kiek, mannetje. Hij stak, ver weg aan de slootkant, maar net boven het gras uit. Alleen het kopje dus, en misschien een stukje schouder. Maar dat was genoeg. Kletsnat. Mismoedig. Als een totaal verregende vakantieganger. Ja, ik wist precies hoe hij zich voelde. De volgende dag sloeg het weer om. Die zondag scheen de zon en ze bleef schijnen, de hele week. Ben belde me op om te zeggen dat het spektakel nu compleet was losgebarsten. Grauwe kiekendieven bij de vleet. „Ik heb nog nooit van mijn leven zoveel copulaties gezien.” „Het geeft niet, Ben”, zei ik, en het gaf echt niet. Als ze er zijn, dacht ik, zijn ze er ook als het regent. Ik weet niet waarom, maar ik vond dat een mooie, troostrijke gedachte.

Koos van Zomeren nabij de gele coupure in de Carel Coenraadpolder.

Inleiding

Wat hebben we dit jaar genoten van een mannetje dat we in 1998 in de luzerne van de familie de Haan nabij Klein Ulsda hebben geringd! In 2003 dook hij als broedvogel in de buurt van Noordbroek op. Nimmer verzamelden we zoveel informatie over één en dezelfde vogel! In velerlei opzicht hebben we plezier aan deze vogel in zijn zesde kalenderjaar beleefd. Niet alleen omdat hij samen met zijn vrouw drie jongen wist groot te brengen en de bewoners in de streek - meer dan welke folder ook had gekund - dichterbij vogelbescherming heeft gebracht, maar ook vanwege de boeiende resultaten van het zender- en video-onderzoek dat door twee studenten van de Rijksuniversiteit Groningen werd uitgevoerd, de vele mooie foto's die zijn gemaakt door Hans Hut, enzovoort.

2003 was het vijftiende seizoen dat we actief waren met de Grauwe Kieken. Het onderzoek heeft een ferme sprong gemaakt, en de uitstapjes naar broedgebieden bij Emden en het verkennen van potentiële broedgebieden elders in Niedersachsen waren spannend. In 1989 ging het Groninger akkermeetnet van start (van Scharenburg et al. 1990) en 15 seizoenen later zijn aan weerszijden van de grens agrarische natuurverenigingen door akkerbouwers voor akkernatuur opgericht. De kennis opgedaan tijdens ons veldwerk en de Grauwe Kiekendief als vaandeldrager hebben een rol gespeeld bij de oprichting ervan. De betrokkenen in het beschermingsproject Grauwe Kiekendief kunnen hier trots op zijn.

Dit neemt niet weg dat we nu op onze lauweren kunnen rusten. Het huidige natuurbeleid biedt nog steeds weinig ruimte voor de natuurwaarden in het grootschalige akkerland, met het adequaat beschermen van legfels van de grauwe kiekendief is de verdere afkalving van populatie's als die van de veldleeuwerik en patrijs niet gestopt en het is helder dat het huidige beleid op een aantal wezenlijke onderdelen veranderd dient te worden om aan effectiviteit te winnen.

In dit jaaroverzicht wordt de gewoonte voortgezet om verslag te doen van ons veldwerk. Dit jaar doen we o.a. verslag van de nieuwe weg die we in ons onderzoek zijn ingeslagen (videowerk, telemetrie), maar zal de basale presentatie van het gangbare veldwerk (monitoring, dieet-onderzoek, ringwerk) wederom centraal staan. Voor meer informatie over de werkgroep grauwe kiekendief wordt verwezen naar onze website die sedert 14 maart 2003 in de lucht is (www.grauwekiekendief.nl). Op deze site zijn tevens het leeuwendeel van onze eerdere jaaroverzichten uit de Takkeling te downloaden...

Dit jaarverslag is een uitgebreide versie van een artikel dat medio februari 2004 in de Takkeling zal verschijnen. Hoewel we door toedoen van de studenten Jeroen Veldman (onderzoek verspreiding hazen Oldambt), Marlien de Voogd (telemetrie-werk) en Chris Trierweiler (dieetonderzoek met behulp van video) in 2003 bijzonder veel extra informatie hebben verzameld beperken we ons hier tot een presentatie van de meer basale gegevens.

Samenwerking

Zonder boeren, personeel van de Drogerij BV Oldambt, vrijwilligers e.a. zou ons werk nimmer van de grond zijn gekomen. Daarom hieronder een paar foto's van de vele mooie momenten in het veldwerk!

3 juli 2003; excursie met medewerkers van LNV, LASER provincie, DLG, ANOG, RUG, ANOG e.a.

Leerlingen en docenten van het Dollardcollege uit Winschoten helpen met het ringen van torenvalken.

Luuk Draaijer (links) met boerin Jolanda van Beisichem en kinderen tijdens het ringen aan de Duikersweg (Fl.)

Mevr. ten Have en Johan van de zorgboerderij "Fennaheerd" nabij Korengarst tijdens een ringsessie.

Het spreekt bijna voor zich dat een goede samenwerking altijd zijn vruchten afwerpt. Dit geldt natuurlijk ook voor het grauwe kiekenwerk. Dat het eigenlijk heel erg bijzonder is dat we sinds ons eerste nest in 1990 met zo velen in contact zijn geweest en dat we na al die jaren nog steeds verbaasd staan over de doorgaans enthousiaste reacties als we weer met een te beschermen nest op de proppen komen. Nu we twee seizoenen in een paar Duitse gebieden hebben gedraaid is het goed nog eens te benadrukken dat we uitermate content mogen zijn dat we in verreweg het grootste deel van de gevallen welkom zijn om de mogen gaan en staan waar wij maar willen. Dit is nl. wel eventjes een tikkeltje anders in de Duitse akkers!

Erik Visser ringt de 3 nestjongen van de familie Duijndam nabij Hongerige Wolf en BK geeft tekst en uitleg richting de vrijwilligers en de familie Duijndam.

Nico de Haan van Vogelbescherming Nederland op bezoek nabij broedplaats vanwege een TV-opname voor Teleac.

Cor Dijkstra laat adult wijfje los dat kort daarvoor was gevangen nabij Blijham. Jan Komdeur (eveneens RuG) stond erbij en keek er naar...

Erik Visser overhandigd één van de drie jongen uit het nest van de familie Takens aan de boerin...

Vrij snel dat wij actief werden in Rheiderland (mei 2002) werden we op een stevige manier met de neus op de feiten gedrukt. We waren weliswaar welkom maar ons werk werd wel enorm onder de loep genomen. De hoofdreden van deze achterdochtige houding is gelegen in de op zijn zachtst gezegd nogal scherpe relatie tussen boeren enerzijds en natuurbeschermers anderzijds. Natuurbeschermers zijn doorgaans weinig vleierend jegens boeren en andersom is er veel achterdocht vanuit de boerenstand richting de jongens van de groene lobby. Toch is het juist deze controverse die in een recordtempo heeft geleid tot de oprichting van de allereerste Agrarische Natuurvereniging op Duits grondgebied. Het bestuur rond voorzitter Rolf-Peter Löblein heeft zelfs het logo van onze werkgroep als basis van het eigen logo gebruikt, een signaal dat nog eens benadrukt dat de Groninger grauwe kieken tot een serieuze mentaliteitsverandering bij de boeren in de grensstreek heeft geleid.

Ditzelfde was ook het geval in het karakteristieke akkerlandschap van de Riepsterhamrich. Hoewel het ijs uiteindelijk brak ruim voordat de oogst losbrak was het gedrag van de familie Meyer een mooi voorbeeld hoe het ons daar verging. Eerst werden we kritisch bejegend, er was vrolijkheid omdat men nauwelijks kon geloven dat een aantal volwassen kerels uit Groningen helemaal naar Riepe reden om daar vogels te

beschermen maar het eind van het liedje was dat we Ost-Friesische thee moesten drinken en dat we vanuit de keuken van de familie Meyer meerdere volwassen grauwe kieken en diverse jongen boven de gerststoppel konden zien vliegen; een geweldige afsluiting van een uitermate lucratief uitstapje naar de gebieden rondom Emden..

Ook in Nederland hebben we weer heel wat mensen mee op sleeptouw genomen of eindigde een mooie velddag in een boerderijtuin voor een kopje thee of goeie bak koffie. Zo was het ringen van de drie nestjongen bij de familie Duijndam een mooie gebeurtenis. Op de verjaardag van boer Kees zagen we niet alleen drie kerngezonde jongen, maar vloog er tevens een boomvalk over en foerageerde er drie lachsterns in de brede sloot nabij de slaperdijk. Op 3 juli hadden we een delegatie van ca. 25 mensen (provincie, LNV, DLG, LASER, ANOG etc.) mee om het braakland van boer Renken eens grondig te inspecteren en tevens de beide nestjongen van ringen te voorzien. Leuk was de komst van een camera-team van het programma "Vogels in het Landschap" van Teleac. Met name het interview dat boer Hendrik Takens uit Meeden gaf liet niets aan duidelijkheid te wensen over. Voorts heeft het Teleac-team geweldige opnamen gemaakt bij een nest nabij Korengast.

Public relations in relatie tot het beschermingsplan..

DLV deed een duit in het zakje met betrekking tot de PR rond het beschermingswerk. André de Bonte van DLV was ons welwillend en samen met hem is een factsheet gemaakt die aan geïnteresseerden kan worden uitgedeeld. Dit is in 2003 op grote schaal gebeurd. Een gouwe greep bleek het idee van een sticker te zijn. Kunstenaar Erik van Ommen maakte het ontwerp en voormalig gedeputeerde Rita Jansen was zo vriendelijk deze op 14 maart jl. op een machine van de Drogerij BV Oldambt te plakken. Er zijn twee varianten; een kleine sticker voor de weggeef (hier zijn er inmiddels zo'n 7.000 van verstrekt (tijdens bijeenkomsten, er is een exemplaar meegestuurd bij het verenigingsblad van SOVON)) en een grote sticker (zie foto) die speciaal voor landbouwmachines is gemaakt. Inmiddels zijn er al honderden op combines, keepwagens, kunstmeststrooiers, tractoren en auto's geplakt. Een mooie en simpele reclame voor ons werk! Gelijktijdig met de presentatie van de sticker op 14 maart ging onze nieuwe website de lucht in. Deze site is geheel belangeloos ontworpen door Menno Venema uit Delft en heeft tot op heden (begin januari 2004) in totaal al 8.000 hits opgeleverd. Een onverwacht succes derhalve!

Het logo van de werkgroep met daarop de naam van onze internet-site

Voormalig beschermvrouwe Rita Jansen van de provincie Groningen plakt een speciale sticker op een maaimachine van de Drogerij BV Oldambt (Oostwold, 14 maart 2003).

Methode en verantwoording

De drie gebruikelijk kerngebieden in Nederland zijn door een recordaantal mensen van diverse pluimage onderzocht. Buiten deze kerngebieden zijn waarnemers inmiddels zodanig alert op broedverdachte grauwe kiekendieven dat deze doorgaans in het broedseizoen aan ons worden doorgegeven. Ondanks deze aandacht kon niet worden voorkomen dat een nest in een luzerneveld nabij Woldendorp verloren ging en dat we van een paar in Westerwolde bitter weinig weten. Grauwe Kieken laten zich in de eifase vaak slecht observeren en de lappen akkerland die we moeten checken zijn fors.

Het veldwerk dat we in 2002 in het aangrenzende Rheiderland aanvingen is in 2003 voortgezet. Hoewel we in het Duitse akkerland geregeld jagende mannetjes waarnamen, bleek later dat het ging om vogels die afkomstig waren uit het Nederlandse deel van de Dollardpolders. Deze vogels joegen frequent in de Duitse akkers. Iets verder van huis hebben we onze pijlen gericht op een paar gebieden rond Emden. De Duits-Nederlandse samenwerking heeft vooral handen en voeten gekregen dankzij de impulsen van Dagmar Stiefel (Landesamt für Ökologie te Hannover), Volker Möritz uit Oldenburg en Rolf-Peter Löblein uit het grensgebied.

Het prooionderzoek is traditiegetrouw een belangrijke onderdeel van ons veldwerk. In Groningen en Flevoland vonden we nimmer zoveel prooi-resten, in de Lauwersmeer bleef het aantal gevonden prooi-resten wat achter. Tijdens het schrijven van deze bijdrage zaten er voor 2003 1365 prooi-resten in onze database. Een overzicht van de gevonden prooien is te vinden in bijlage I. Een paar honderd braakballen ligt momenteel nog voor analyse bij Roger Clarke zodat het totale aantal prooien nu minimaal uit 7000 prooien bestaat; een mooie basis voor toekomstige analyses!

De traditionele muizencensus in Groningen (augustus) is voor het elfde jaar uitgevoerd, in 2003 hebben we dankzij de enthousiaste inzet van de beide RuG-studenten voor het eerst sinds 1993 weer een voorjaarscensus gehouden (april).

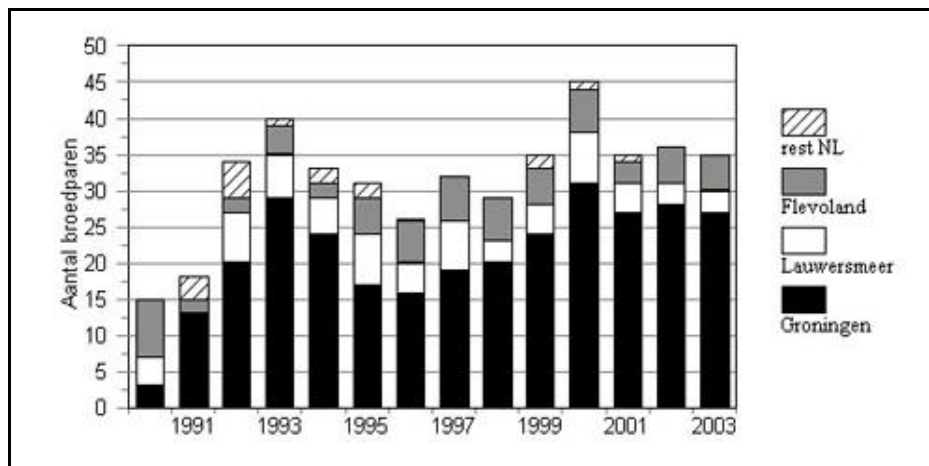
Zoals gebruikelijk hebben SOVON-medewerkers en vrijwilligers broedvogels in de kerngebieden gemonitord (kwelders Dollard, Lauwersmeergebied, Marnerwaard, akkers Oost-Groningen, akkers Flevoland), en onderzoek naar het broedsucces van veldleeuweriken in Oldambt, Drentse veenkoloniën en Zuidelijk Flevoland uitgevoerd. Uiteindelijk komen deze gegevens terecht in de verschillende projecten van SOVON Vogelonderzoek Nederland (van Dijk *et al.* 2003). Over de veldleeuwerik verschijnt binnenkort een uitgebreide rapportage (Ottens *et al.* 2004).

Naast het werk aan de grauwe kiekens proberen we door de bril van twee andere roofvogels in het gebied het grotere verband te zien. Zo controleren we sinds het begin van de jaren '90 alle torenvalknesten (kasten van het waterschap) op het broedsucces van de torenvalk *Falco tinnunculus* om via een idee te krijgen van de populatiedynamiek van een muizenjager die ca. één maand eerder met de broedcyclus begint. Dit onderzoek wordt de laatste jaren door EV uitgevoerd en behelst de zeedijken (incl. Eemshaventerrein) tussen Nieuwe Statenzijl en de Marnerwaard.

Een tweede soort waar we mede dankzij Jelle & Anneke Dijkstra (Delfzijl, Termunterzijldiep) en Hillbrand Schoonveld (Eemshaven) veel extra gegevens van hebben kunnen verzamelen is de bruine kiekendief. Deze soort hebben we met name halverwege de jaren '90 intensief kunnen bekijken in de Groninger akkers en we hopen de komende jaren weer extra aandacht aan dit grotere familielid van de grauwe kiek te kunnen besteden. In de slipstream van dit werk hebben we tevens een aantal paren velduil (Beerta (1 paar), Eemshaventerrein (3 paar waarvan 2 nestvondsten) gevonden. Deze soort is tegenwoordig een zeldzame broedvogel in Nederland (en omliggende landen), maar er is opvallend weinig bekend over de factoren die de ingezette achteruitgang zouden kunnen verklaren.

Resultaten

Met een totaal van 35 paar in Nederland kan het voorbije broedseizoen als een gangbaar jaar worden omschreven (gemiddeld 34 paar over de periode 1993-2003; Figuur 1). Buiten de gangbare Nederlandse kerngebieden werden in 2003 geen broedparen of territoria gevonden (Figuur 2). Het enige – min of meer verrassende – paar zat in Westerwolde. Gebieden waar we de laatste jaren geregeld broedende Grauwe Kiekendieven aantreffen (Drents-Groningse veenkoloniën, Eemshaventerrein) bleven in 2003 leeg. Ook in het Duitse Rheiderland vonden we geen aan wijzigingen voor broeden (3 paar in 2002, Koks *et al.* 2003). Daarentegen vonden we 9-10 paar in een paar gebieden in de omgeving van Emden.

Figuur 1. Aantalsverloop van de Grauwe Kiekendief in Nederland in 1990-2003.

Uit de reproductiecijfers van de Groninger Torenvalken *Falco tinnunculus* langs de zeedijken en een in april gehouden muizencensus kan worden afgeleid dat het muizenaanbod in het eerste deel van het broedseizoen mager was. Traditioneel neemt het muizenaanbod toe naarmate seizoen vordert (door jongenaanwas).

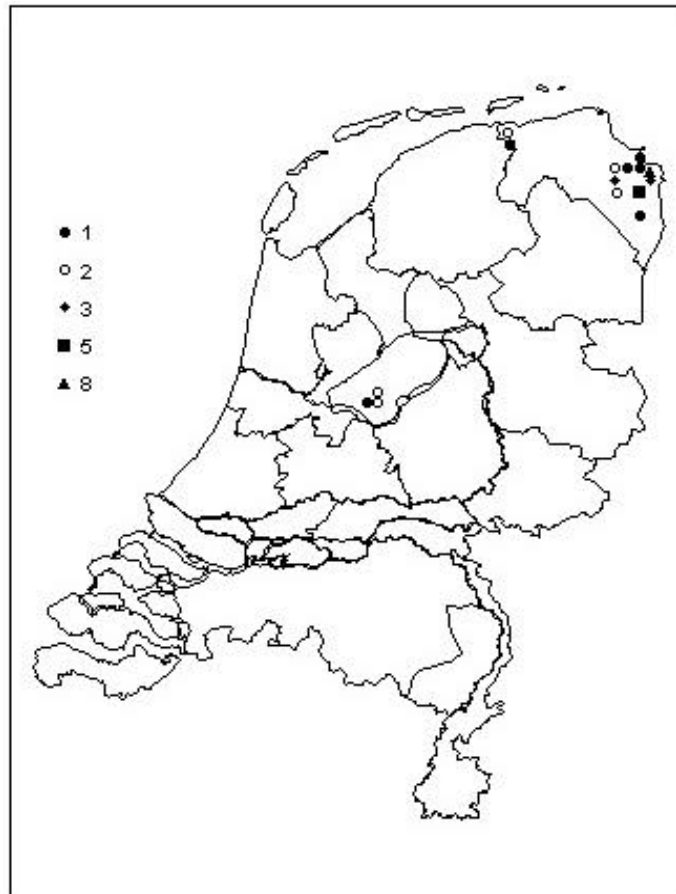
Landelijk was 50% van de vastgestelde paren succesvol en vlogen er 2.53 jongen per succesvol paar uit. Het gemiddeld aantal eieren van de door ons gevonden nesten (N=19) bedroeg 3.58. De sexeratio viel in het voordeel van de vrouwtjes uit (24 vrouwtjes op 19 mannetjes).

De start van de eileg was voor Flevoland, Lauwersmeer en Groningen resp. 22 mei, 23 mei en 26 mei. De nesten lagen in wintertarwe (13), baardtarwe (10), luzerne (6), ruijge (3) en wintergerst (1).

Nabij Emden zat een fors deel van de paren in wintergerst (6), wintertarwe (1-2) en rietruigte (1). Het broeden in baardtarwe is een nieuwe trend; deze graansoort wordt sinds een paar jaar in Nederland verbouwd en kan het beste als een menging tussen tarwe en gerst worden gekenschetst. Het heeft de eigenschappen van tarwe (stevig) en de dekking van gerst. Kortom, het soort gewas dat wijfjes bij voorkeur als nestplek uitkiezen.

Het spreekt voor zich dat alle vogels die we hebben kunnen controleren naast een metalen ring van de beide ringcentrales (Nederlandse Ringcentrale, Vogelwarte Helgoland) kleurringen gebruikt (geel met zwarte inscriptie in Nederland, groen met witte inscriptie in Niedersachsen). Naast het ringen van

nestjongen (in 1990 werden de eerste nestjongen geringd) hebben we 2003 gebruikt onze vaardigheden met het vangen van adulte (=broedvogels) vogels. De laatste drie seizoen vingen we resp. 1 vrouwtje, 5 vrouwtje en 2 mannetjes en 6 vrouwtjes en 2 mannetjes. Dit vangen geschied door een zg. vangpaal.

Figuur 2. Kwantitatieve verspreiding van de Grauwe Kiekendief in Nederland in 2003

Lauwersmeer (Friesland)

Intensief veldwerk in het Lauwersmeergebied leverde – net als in 2002 - slechts drie broedparen op. Geen vetpot voor een gebied waar in 1993-2003 jaarlijks ruim 4 broedparen in de boeken konden worden bijgeschreven. Zoals gebruikelijk werd er uitsluitend op de zuidelijke platen in het Friese deel van dit Nationale Park gebroed. Foeragerende vogels werden echter vèr buiten het natuurgebied waargenomen. Met name in het militaire oefenterrein de Marnerswaard (Groningen) waren jagende mannen een onlosmakelijk deel van de horizon. Net als in andere jaren werden er ook regelmatig jagende vogels gezien op de landaanwinningswerken van de Julianapolder en de Westpolder. Er vlogen resp. 1, 2 en 4 jongen op de Blikplaat en Zoutkamperplaat uit. Deze gebieden zijn tevens broed- en jachtgebied van soorten als Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus* en Havik *Accipiter gentilis*. Serieuze interacties met deze in potentie gevaarlijke jongens zijn echter niet vastgesteld. Predatie door de talrijk aanwezige vossen *Vulpes vulpes* vond niet plaats. In 1999 vonden we op de Blikplaat nog een gepredeerd wijfje, in 2000 werden zelfs twee wijfjes in een Groninger luzerneveld door een vos verschalkt (Koks *et al.* 2000, 2001).

Groningen

Afgezien van een niet-succesvol broedpaar in Westerwolde werden alle broedparen in de open kleigebieden van het Oldambt vastgesteld. De gemiddeld legselgrootte bedroeg 3.60 eieren (N=15); uiteindelijk lieten tien paren jongen uitvliegen (2.40 jong/paar). In het langjarig gemiddelde over de periode 1993-2003 was 2003 geen uitschieter.

Het is evident dat nestbescherming de kurk is waar de Nederlandse populatie op drijft. Deze situatie geldt in toenemende mate voor de West-Europese deelpopulaties (Arroyo *et al.* 2002). Aldus is de Grauwe Kiek overgeleverd aan een goede samenwerking tussen boeren en vogelbeschermers. Uit modelberekeningen gebaseerd op onze broedbiologische gegevens is aangetoond dat de Groninger populatie niet kan persisteren zonder nestbescherming (Koks *et al.* 2001). Naast het gegeven dat complete legfels in de gewassen luzerne, graszaad, koolzaad en wintergerst zouden worden vernietigd tijdens de oogstwerkzaamheden, vormt de maaibalk een serieuze bedreiging voor het broedende wijfje (vliegen doorgaans laat van het nest).

Zonder nestbescherming zou dit nest in de Reiderwolderwolderpolder niet succesvol zijn geweest. Nu vlogen er twee jongen uit in dit luzerneveld en het vrouwtje bleef ongedeerd.

Dat nestbescherming noodzakelijk is als maatregel om de kwetsbare Nederlandse populatie op langere termijn te behouden staat buiten kijf. In 2003 werden zes nesten in luzerne gevonden. Het broedresultaat in dit groenvoedergewas was echter pover. Vier nesten mislukten door uiteenlopende oorzaken (predatie vos, uithalen, desertie door voedselgebrek); uit beide succesvolle legfels vlogen vijf jongen uit.

Opvallend waren de verplaatsingen van reeds bezette territoria. In één geval werd een onverwachte verhuizing naar een perceel luzerne in dezelfde polder het paar noodlottig. Wekenlange observaties van balts, copulaties, paalzittend, weggagen van bruine kiek en kraaien zette ons op het verkeerde been. Toen het paar onverwacht op 2.5 km afstand in een ander perceel luzerne opdook, werden ze voor onze ogen uitgemaaid; een frustrerend moment maar inherent aan veldwerk.

Een tweede verhuizing vond plaats van de Stadspolder naar de Reiderwolderpolder. In mei zagen we balts boven een luzerneveld nabij Drieborg, gevolgd door slepen van nestmateriaal in juni; daarna grote stilte. Eind juli vonden we het paar terug; één van de twee jongen kon toen al vliegen. De afstand tot deze nieuwe broedplaats nabije Nieuw Statenzijl bedroeg 1.5 km.

Een derde verhuizing vond plaats tussen Klein Ulsda en Beerta. Een uitgekleurd adult wijfje en een in 2002 door ons gekleurd mannetje (geel Z0) hadden zich gevestigd in een perceel graszaad. Balts, copulaties, bruiloftsvluchten, slepen met nestmateriaal, een steeds dikker wordend wijfje...dat beloofde wat. Vlak voor het wijfje tot het leggen van de eieren overging, werd echter het graszaad gemaaid en verdween het paar spoorloos. Hoewel we een vermoeden hadden waar ze zouden kunnen zitten, duurde het zeker een maand voordat we ze terugvonden. Pas nadat het mannetje vlakbij de Beersterplas een kwartel had gevangen, vonden wij het wijfje met een nest jongen terug op hemelsbreed 1.5 km afstand in een perceel wintertarwe. Het mannetje geel Z0 werd vrij snel na de nestvondst afgelezen. Wat de aflezing zo boeiend maakt, is de aanwijzing van bigamie die we in 2002 van hem hadden. Op 4.6 km afstand werd hij toen geregeld bij een tweetal wijfjes gezien; de afstand tot de zekere nestplek uit 2002 bedroeg nu 4.5 km en tot de waarschijnlijke nestplek minder dan 1 km. Eén van de wijfjes uit 2002 hebben we toen eveneens kunnen vangen; het wijfje dat we nu vonden had daarentegen geen ring. Ging het hier misschien om het zelfde wijfje dat hij in 2002 had? In ieder geval zijn we door zijn kleuring iets meer over onze kieke te weten gekomen.

Een zeker geval van bigamie werd dit jaar nabij Blijham vastgesteld. Een oude bekende van ons (in zijn elfde kalenderjaar) werd in juni gevangen ten behoeve van ons telemetrische onderzoek. Op dat moment had zijn vrouwtje (adult, gele ogen) een nest met 4 eieren. Door toedoen van zijn zender kwamen we er achter dit heerschap op 2.2 km afstand een tweede wijfje had. Dit wijfje (vierde kalenderjaar, geringd; zie hieronder) bleek op een nest met 3 eieren te zitten. In tegenstelling tot Bruine- en Blauwe Kieken *Circus cyaneus* wordt verondersteld dat bigamie bij de Grauwe Kiek een relatief zeldzaam verschijnsel is (Simmons 2000).

Tenslotte is het interessant te vermelden dat (een waarschijnlijk eerste kalenderjaars wijfje) Havik het enige overgebleven jong van een paar tussen Meeden en Scheemda opvat. Het jong was op het nest gedood en daar deels opgevreten; beide poten werden afgekloven onder één van de prooipaaltjes gevonden. Nabij Emden vonden we een adult wijfje dat door de lokale Havik was gepakt. In Zweden blijken Haviken een zware wissel te kunnen trekken op het broedsucces van de Grauwe Kieken aldaar (R. Clarke). Grauwe kieken zijn geen partij voor Haviken.

Een ander hoogtepunt (maar dan ook letterlijk) was de vondst van een paar slechtvalken in een hoogspanningsmast nabij Noordbroek. Op 1 juni zagen Erik van Ommen en EV een adulte slechtvalk in de top van deze mast zitten, op zich niet zo bijzonder ware het niet dat deze valken een nest hadden op resp. 400 en 1250 meter afstand van het paar grauwe kieken. Geregeld werd waargenomen dat de valken zich in de buurt van de kiekendieven ophielden. Later in juli was de belangstelling zelfs zodanig dat er behoorlijke paniek uitbrak in de omgeving van het succesvolle kiekennest. Het kiekennest waar de valken feitelijk bijna in konden kijken verdween gedurende het broedseizoen. We weten niet in welke mate de slechtvalken het broedsucces van de grauwe kiekendieven hebben beïnvloed. Op 28 juli hebben Jan Smit, Peter de Boer, Hans Hut en EV de prooiresten van de broedomgeving van de valken gecontroleerd. Er werden 33 postduiven, 8 houtduiven, 3 kemphanen, 1 tureluur, 3 kieviten, 10 spreeuwen, 1 steltloper, 1 veldleeuwerik, 1 zangvogel, 1 bruine rat, ca. 5 zwarte kevers, 3 woelmuizen, 4 veldmuizen en 2 sprinkhanen gevonden, echter geen resten van een grauwe kiekendief. Overigens was de aanwezigheid van de grote valken niet het enige probleem waar de Korengarster kieken het mee te stellen hadden. Een paar bruine kieken die in een droge rietsloot drie jongen wisten groot te brengen zorgde met enige regelmaat voor onrust, een paar buizerds die met succes jongen grootbracht in een naburig bosjes werden eveneens met grote felheid weggejaagd. Opmerkelijk was de waarneming van filmer Hans Rademakers die vanuit zijn schuiltentje waarnam dat een grote mantelmeeuw *Larus marinus* serieuze belangstelling had voor de toen nog kleine nestjongen. Des te opmerkelijker dat het broedpaar (dat ook nog eens twee maaibeurten van het luzerne moest doorstaan) met drie uitgevlogen jongen succesvol waren.

Zuidelijk Flevoland

Flevoland blijft verbazen. Daar waar het voormalige broedgebied aan de Torenvalk-weg nabij Lelystad definitief voor broedende Grauwe Kieken is gegaan vanwege oprukkende woningbouw, half Zuidelijk Flevoland met windturbines is volgestouwd en het mooie hoekje bij de Kievit- en Vinkweg (Almere) is ondergespoten ten behoeve van woningbouw werden er toch weer vijf paar gevonden. Vier van deze paren waren succesvol; met een uitkomstsucces van 2.5 uitgevlogen jong per succesvol paar deden de Flevolandse vogels het beter dan die van Groningen en het Lauwersmeergebied. Tevens was opvallend dat drie paar in de buurt van de Duikerweg waren gevestigd, een gebied met veel wintertarwe en nabij het natuurgebied "De Grote Trap". Gezien de frequente aanwezigheid van jagende Blauwe Kiekendieven (waarschijnlijk afkomstig van de relictpopulatie in de Oostvaardersplassen; van Dijk *et al.* 2003) èn een territoriaal paar velduilen *Asio flammeus* (waarschijnlijk mislukt) vermoeden wij dat de combinatie van een natuurgebied (veel muizen, hoge dichtheden van kneu en rietgors) en akkerbouw met een hoog aandeel granen (een gewas waar gele kwikken zich thuis voelen) bepalend is geweest voor het voortbestaan van de Flevolandse deelpopulatie.

Van één mannetje (geringd, helaas niet kunnen identificeren) bestaat het sterke vermoeden dat hij bigaam was. Eén wijfje wist maar liefst 4 jongen groot te brengen, het andere wijfje kon niet voorkomen dat een Buizerd *Buteo buteo* of Bruine Kiekendief haar enige jong predeerde. Drie nesten werden gevonden in baardtarwe, twee in wintertarwe.

Niedersachsen

In 1992 en 1993 werd er voor het eerst serieus naar wiesenweihen in de deelstaat Niedersachsen gekeken. Het ging hier om een professioneel initiatief waarbij de rol van vrijwilligers marginaal was (Clemens en Risch *z.j.*). Dit werk kreeg helaas geen vervolg en was tevens incompleet. Het ligt echter voor de hand dat de Nederlandse broedpopulatie een nauwe relatie heeft met die van Niedersachsen (Koks & Visser 2002). In 2002 werden daarom de eerste pogingen ondernomen om uit te zoeken a) wat de omvang is van de populatie in Niedersachsen, b) welke deel van de broedparen bescherming nodig heeft en c) wat de overeenkomsten/verschillen zijn met de Nederlandse situatie.

In 2003 zijn een tweetal bijeenkomsten voor de 15 vrijwilligers in Ost-Friesland (globaal het gebied tussen Emden en de rivier de Weser) georganiseerd. De coördinatie loont blijkt wel uit het feit dat het aantal gevonden broedparen in dit gebied nu ongeveer driemaal hoger lag dan werd aangenomen. Op basis van het binnengekomen materiaal kan gesteld worden dat de populatie ongeveer dezelfde omvang heeft als die van het Groninger Oldambt (ca. 25-30 paar).

Samen met Rolf en Sabine Baum hebben we in een akkerbouwgebied ten Zuid-oosten van Emden (Riepsterhamrich) maar liefst zeven paar kunnen vaststellen. Van deze zeven paar mislukte er één omdat het broedende wijfje tijdens de ei-periode door een havik werd gepakt (de resten vonden we later terug in een spuitspoor). Er zijn sterke aanwijzingen dat we een achtste paar over het hoofd hebben gezien. De ons bekende paren (6 broedend in wintergerst, 1 in wintertarwe) produceerden gezamenlijk 21 jongen, een ongekend goed resultaat! Zeer bijzonder was het gegeven dat maar liefst 4 nesten zich in het perceel wintergerst van één en dezelfde boer bevonden. Een fraai voorbeeld van koloniaal broeden. 19 nestjongen uiteindelijk geringd met een stalen ring van de Vogelwarte Helgoland.

Evenals 2002 werd er weer een succesvol paar (2 uitgevlogen jongen) gevonden in een opspuitterrein nabij Knock (zie ook Koks *et al.* 2003) en een waarschijnlijk broedpaar ten oosten van Wybelsum.

Ondanks intensief veldwerk in het gebied tussen Nieuweschan, Bunde, Ditzumerverlaat, de Dollard en Nwe Statenzijl (Rheiderland) vonden we in 2003 géén broedverdachte grauwe kiekendieven. Het was echter evident dat minimaal één mannetje uit de Reiderwolderpolder

geregeld de grens overstak en foerageerde in de Landschafts- en Kanalpolder. In 2003 vonden we nog drie paar (2 nest, 1 territoriaal) in dit gebied. Hoewel we geen broedende grauwe kieken vonden kan 2003 als een nuttig jaar worden gekenschetst omdat enerzijds de contacten met de boeren zijn geïntensiveerd en anderzijds hebben we de broodnodige gebiedskennis hebben opgedaan. Tevens stond de werkgroep aan de basis van de oprichting van de eerste Duitse agrarische natuurvereniging **Landschaftlicher Naturverein (LNV) Rheiderländer Marsh E.v.** Zie ook het bijgevoegde krantenbericht.

Ringonderzoek

In 2003 werden verdeeld over Groningen, Flevoland en het Lauwersmeer resp. 23 (1 jong vloog ongeringd uit), 10 en 7 nestjongen geringd met een stalen ring van de Nederlandse Ringcentrale en een gele kleurring uit ons project. Daarnaast vingen we in Groningen acht volgroeide vogels, namelijk 2 mannetjes en 6 vrouwtjes. In Riepsterhamrich (D, nabij Emden) ringden we in 2003 17 nestjongen. Elders in Niedersachsen ringden Volker Moritz en zijn mensen in totaal 25 nestjongen met een groene projectring. Dit ringprogramma begint zijn vruchten af te werpen, getuige terugvangsten en aflezingen (Tabel 1). Inzicht in overleving, dispersie en plaatstrouw is belangrijk om het succes van het beschermingswerk op zijn merites te kunnen beoordelen.

Tabel 1. Terugmeldingen in 2003 van in Nederland geringde Grauwe Kiekendieven (leeftijd in kalenderjaren, afstand in km).

Ringnummer <i>Ring number</i>	Code <i>Code</i>	Sekse <i>Sex</i>	Leeftijd (kj) <i>Age (cy)</i>	Ringplaats <i>Ringling site</i>	Vang/vindplaats <i>Resighted</i>	Afstand <i>Distance</i>	Status <i>Status</i>
3.494.516	geel 22	man	11	Blijham	Blijham	0.7	gevangen
3.553.682	geel K2	vrouw	4	Bellingwolde	Blijham	2.0	gevangen
3.541.089	geel X9	vrouw	6	Nieuwolda	Finsterwolde	11.0	afgelezen
3.541.083	geel 27	man	6	Klein Ulsda	Noordbroek	17.5	gevangen
3.553.664	geel P1	vrouw	3	Meeden	Saerbeck (D)	114.0	afgelezen
3.589.501	geel Z0	man	>4	Bellingwolde	Klein Ulsda		

De mooiste terugmelding betrof de vangst van het bigame mannetje nabij Blijham. Dit mannetje uit een 1993-nest met vier uitgevlogen jongen (verplaatst over 600 m) werd in 1997 door Hans Hut gefotografeerd. In 2002 hadden we al het vermoeden dat hij met succes drie jongen nabij Blijham had grootbracht. Half juni 2003 lukte het ons deze vogel te vangen, die daarmee terstond de oudste in de Nederlandse database is! Eén van zijn vrouwtjes betrof een exemplaar in haar vierde kalenderjaar (geel K2) dat in 2003 op 2 km van haar geboorteplek met succes één jong grootbracht. Dit wijfje werd in 2002 op nagenoeg dezelfde stek door René Oosterhuis afgelezen; het is niet bekend of ze toen broedde.

Het wijfje geel X9 is nu voor het derde achtereenvolgende jaar als broedvogel teruggekomen. In 2001 en 2002 wist ze resp. 2 en 3 jongen groot te brengen, in 2003 was ze door voedselgebrek niet succesvol.

Het mannetje geel 27 is het eerste exemplaar waarvan is aangetoond dat hij is geboren in luzerne en daadwerkelijk in luzerne als broedvogel terugkeerde.

Interessant was de aflezing van een derde kalenderjaars wijfje in Nordrhein-Westfalen. Wie de kaart van dit stukje Duitsland bekijkt, ziet dat deze vogel in de broedtijd in een op het eerste gezicht geschikt landschap is afgelezen. Mogelijk gaat het hier om een broedvogel die aan de aandacht van

Inmiddels zijn er ook al twee groene kleurringen uit Niedersachsen elders in Duitsland afgelezen. Hoewel het beslist niet meevalt om kleurringen goed af te lezen (kiekendieven laten zich niet zo makkelijk benaderen), breken er in de komende jaren spannende tijden aan.

Ringwerk is een cruciaal deel van ons onderzoek. Het levert cijfers over overleving, dispersie, plaatstrouw op, maar daarnaast ook biometrische gegevens en gegevens over de conditie van de vogels (zoals het adulte wijfje gevangen nabij Bellingwolde). Vrijwilliger Klaas Kanis (Zuidlaren) helpt bij het meten van de vleugel.

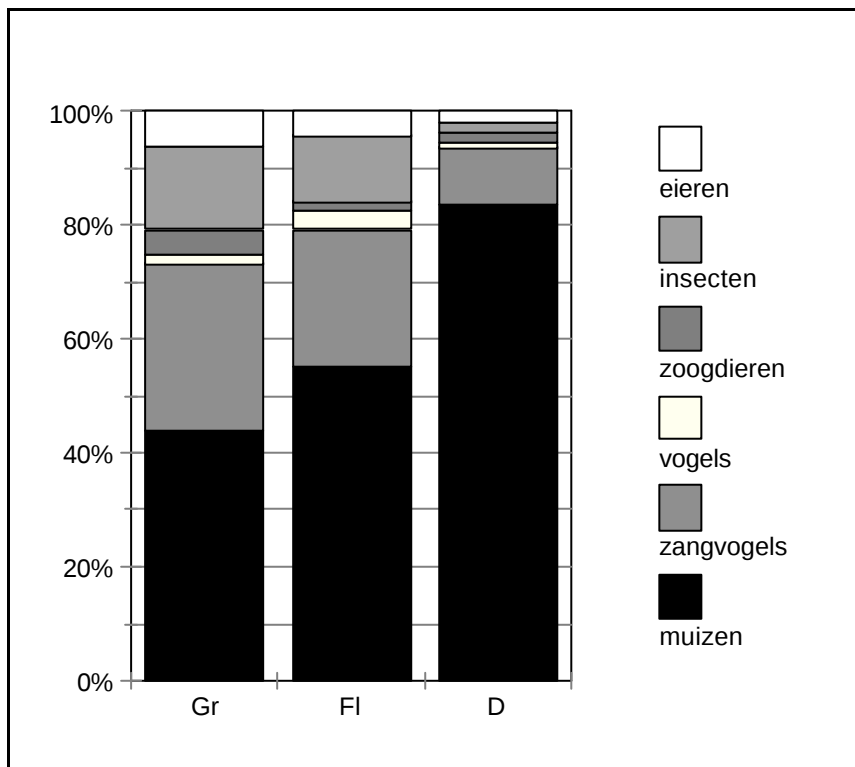
Voedselkeuze

Er staan momenteel 6762 prooien in onze database, waarvan 1365 uit 2003. Het beeld dat veldmuizen en een kwartet zangertjes (veldleeuwerik, graspieper, gele kwik en spreeuw) van cruciale betekenis zijn voor de Nederlandse Grauwe Kieken is wederom bevestigd. Het verhaal lijkt dus simpel: de kieken kunnen niet zonder muizen en een dikke leeuwerik op zijn tijd kan ook geen kwaad. Hoe dieper we echter in de materie duiken, des te lastiger wordt het om een eenduidig beeld te genereren van de voedselkeus van onze broedvogels. Daar komt bij dat onze broedvogels opportunisten pur sang zijn. Uit braakballen, plukresten en vondsten op nesten kwamen weer opvallende prooi-soorten te voorschijn: zomertortel, baardmannetje, een volièrevogel (ringetje uit braakbal doet vermoeden dat het om een grasparkiet gaat), boompieper (relatief talrijk in Flevoland) en roodborst waren alle nieuw. In Groningen werden voorts twee kwartelkoningen *Crex crex* als prooi vastgesteld, deze ralachtige is de laatste jaren talrijk in de Oost-Groninger akkers (Koffijberg & Nienhuis 2003) en vorig jaar hadden we één keer een kwartelkoning als prooi. Hoewel deze soort dus geen betekenis heeft als prooi voor de grauwe kiek is het wel interessant te filosoferen hoe deze als prooi bij een nest wordt gebracht. Gezien zijn kwetsbaarheid voor maarwerkzaamheden (mn. luzerne) valt het nl. niet uit te sluiten dat kwartelkoningen tijdens de oogst van dergelijke gewassen worden gegrepen. Opmerkelijk waren de vele resten van een kleine krekelloort in braakballen van broedvogels nabij Blijham en Klein Ulsda. Door het buitensporig mooie weer in het voorbije broedseizoen was het geluid van krekels niet van de lucht. Met een paar nabij Blijham in de buurt van een perceel braak (sedert 1990 in de braaklegging) was het direct raak toen het gras in dit braakland op 16 juli werd geoogst. Op dát moment puilden de braakballen van dit paar uit van de krekeleresten.

Opmerkelijk waren de vele resten van een kleine soort krekelloort in braakballen van broedvogels nabij Blijham en Klein Ulsda. Door het buitensporige mooie weer in het voorbije broedseizoen leek deze

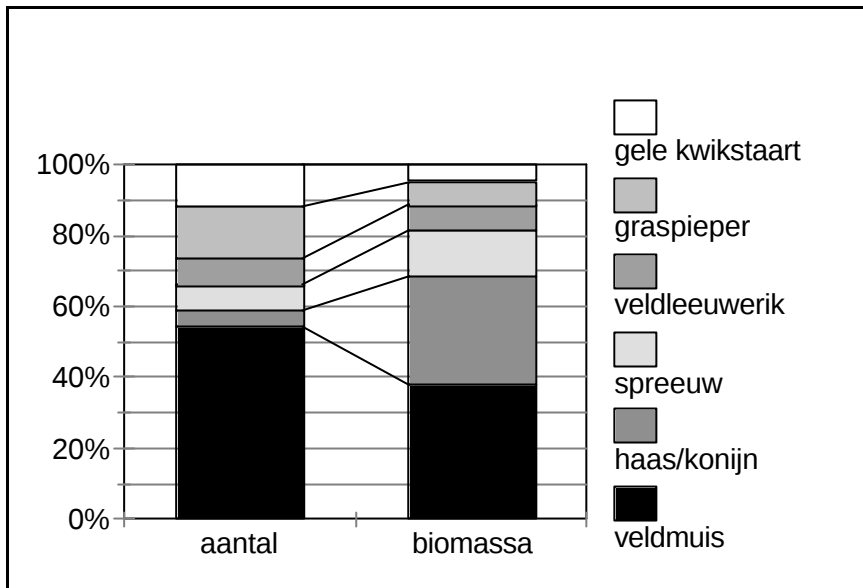

Op deze foto is een vers geplukte - net uitgevlogen - gele kwikstaart te zien.

Figuur 3. Verdeling dieetkeuze in 2003 verdeeld over de verschillende prooi-categorieën in Groningen (Gr), Flevoland (Fl) en Riepsterhamrich (D). Zie ook bijlage I.

groep invertebraten talrijk te zijn. In Groningen werden voorts relatief veel dwergmuizen (N=9) en een dwergspitsmuis aangetroffen. Het vermoeden bestaat dat mn. de eerste soort veel vaker door grauwe kiekens uit graanvelden worden opgepikt dan onze lijsten doen vermoeden. De fragiele schedelresten van dwergmuizen zijn echter lastig in braakballen terug te vinden. Dit brengt ons direct

Figuur 4. De belangrijkste prooidieren verdeeld over aantallen (linker kolom) en naar biomassa (rechter kolom).

bij het probleem in welke mate de door ons verzamelde prooien een representatief beeld geven van de dieetkeuze. Simmons *et al.* (1991) willen ons doen laten geloven dat een optelsom van gegevens uit braakballen en plukresten een goed idee geven van de dieetkeuze van kiekendieven. Redpath *et al.* (2001) twijfelen echter aan deze theorie en stellen in een onderzoek naar blauwe kiekendieven in Schotland dat in braakballen het aandeel zoogdieren zwaar wordt overschat, terwijl in plukresten de vogelprooien het beeld bepalen. Beatriz Arroyo is echter van mening dat grauwe kiekens in een cultuurlandschap op de eerste plaats niet zijn te vergelijken met blauwe kiekens in een semi-natuurlijk broedhabitat en dat er sterke aanwijzingen zijn dat de gangbare methoden om de dieetkeuzen van de grauwe kiekens correct te bepalen.

Tenslotte één van de belangrijkste conclusies uit het zenderwerk: de gezenderde mannen hadden een voorkeur voor foerageren op de zandgronden. Een mogelijke verklaring is gelegen in het feit dat een aantal echte akkervogels (kwartel, veldleeuwerik) in de Groninger akkers op zand talrijker zijn dan in vergelijkbare gebieden op de zware kleigronden (van Scharenburg *et al.* 1990, 2002). Dankzij het werk van Marlien de Voogd weten we dat het mannetje uit 1998 regelmatig meer dan 10 km van zijn nestplek naar voedsel zocht (omgeving Schildmeer en nabij Froombosch-Sappemeer).

Discussie

Ondanks een mooie zomer en een redelijk voedselaanbod kan 2003 niet als een geweldig jaar worden gekarakteriseerd. Opvallend waren de verschillen in broedsucces tussen Flevoland, het Lauwersmeergebied en Groningen. In dit laatste gebied zitten traditioneel de meeste paren, maar bleef het broedsucces achter bij de twee andere gebieden. Merkwaardig genoeg zaten er in het Lauwersmeer slechts drie paren, maar wist het paar op de Zoutkamperplaat vier jongen groot te brengen. Deze prestatie werd ook geleverd door een paar in Zuidelijk Flevoland en onderstreept nog eens dat de individuele kwaliteit van de ouderdieren maatgevend een grote rol speelt in het uiteindelijke broedsucces.

Figuur weerspiegelt mooi de relatie tussen het aandeel muizen in het menu van de succesvolle broedparen in het Oldambt, Zuidelijk Flevoland en Riepsterhamrich. Met name in dit Duitse gebied moet de veldmuis een topjaar hebben gehad. Het broedsucces was met 3.5 nestjong per succesvol paar extreem goed en het percentage (veld)muizen in het dieet bedroeg 82%. De paren in Flevoland deden het eveneens niet slecht maar blijven toch achter bij het goede reproductiecijfer in de Riepsterhamrich. Het lage percentage muizen in de Groninger prooijst is een goede verklaring voor het lagere broedsucces. Deze bevindingen zijn conform de uitkomsten van een onderzoek aan de Franse Westkust (Butet & Leroux 1993, zie ook figuur 3) en zijn gangbaar voor roofvogels die van woelmuizen afhankelijk zijn.

Opvallend was het hoge aandeel nesten dat in het nieuwe gewas baardtarwe werd gevonden. In dit gewas is het makkelijker om nesten te beschermen omdat het minder gauw gaat platliggen; de kans op predatie en sterfte van jongen door harde regen wordt daarmee aanzienlijk verminderd.

Boeiend waren de terugmeldingen. Twee aflezingen leerden dat het gebruik van kleurringen zijn vruchten begint af te werpen; een in 2001 geringd wijfje werd bijvoorbeeld in een potentieel geschikt broedgebied in Duitsland afgelezen. Opvallend was verder de terugvangst van het elfde kalenderjaars mannetje dat er een tweede wijfje op na hield, iets wat we waarschijnlijk zonder de zender nooit hadden kunnen hardmaken.

Dank

In 2003 hebben veel mensen weer een bijdrage geleverd aan het veldwerk. Een woord van dank voor hun enthousiasme gaat wederom naar onze boeren en het personeel van de Drogerij. Theunis Piersma en Anne Dekinga (NIOZ) worden bedankt voor het lenen van hun ontvangers om de beide gezenderde mannen te volgen. De studenten Chris Trierweiler, Marlien de Voogd en Jeroen Veldman hebben niet bepaald op hun dooie akkertje in de akkers rondgesjouwd. Van de vrijwilligers willen we met name Inge van Koll, Hillbrand Schoonveld, Jelle & Anneke Dijkstra, Grietien Fortuin, Erik van Ommen, Gerard Ouweneel, Jaap Tonkens, Jan Ploeger en SOVON-collega René Oosterhuis bedanken. Het onderkomen van René en Clara van Rijn nabij Drieborg bleek niet alleen prettig voor de studenten maar vormde tevens een perfecte plek voor bijeenkomsten. Lastig te determineren prooi-resten werden wederom onder handen genomen door Michiel van der Weide (libellen) en Rob Bijlsma (zangvogels). Hans Hut stond - wederom belangeloos - zijn foto's af voor dit verslag. Filmer Hans Rademakers schoot niet alleen prachtige beelden van de grauwe kieken, maar verzamelde tevens belangrijke gegevens voor ons onderzoek.

Staatsbosbeheer was wederom coöperatief in het Lauwersmeergebied. Albert Visser (provincie Groningen, Carl van der Rakt (LNV-N) en Edzard van der Water (provincie Flevoland) behartigden de belangen van de grauwe kiekendieven in de vele vergaderingen van het Platform Soortenbeleid.

Dagmar Stiefel was niet alleen goed op dreef als motor om het beschermingswerk in Nedersachsen op een hoger niveau te brengen, maar wist ook weer allerlei bureaucratische klippen te omzeilen, zonder haar inzet was het ringwerk nimmer iets geworden.

Summary: Montagu's Harriers *Circus pygargus* in The Netherlands in 2003

The year 2003 was an average breeding season for Montagu's Harriers in The Netherlands, with 35 pairs distributed over three breeding localities (Figs. 1 and 2), i.e. Groningen (mainly Oldambt: 27 pairs), Lauwersmeer (3) and Zuidelijk Flevoland (5). Mean onset of laying varied from 22 May in Flevoland, to 23 May in Lauwersmeer and 26 May in Groningen. Clutch size averaged 3.58 eggs, and the mean number of fledglings per successful pair was 2.53. Only 50% of the pairs was successful in raising at least one chick. Most pairs nested in cereals and alfalfa, and had to be protected from harvesting. Main food, as evident from pluckings, pellets and prey remains collected at nests, consisted of common voles *Microtus arvalis* and a quartet of passerines (*Alauda arvensis*, *Anthus pratensis*, *Motacilla flava*, *Sturnus vulgaris*) but with a scattering of other prey species (including *Crex crex*).

In 2003 much effort was put into tracking radio-tagged birds, among which a bigamous male in its 11th calendar-year (the oldest known in the Dutch ringing scheme). Resightings and recaptures of (colour-)ringed birds shed light on natal philopatry, age of breeding birds, length of foraging flights, habitat preferences (hunting on sandy soils rather than clay, in concert with higher densities of passerines and quail on the first) and displacements after disturbance of first nesting attempts (over several km). In cooperation with German raptorphiles and farmers, Montagu's Harriers nesting in breeding areas adjacent to the Dutch ones (i.e. in Niedersachsen) were also studied and colour-ringed (for further information: www.grauwekiekendief.nl).

Ets Erik van Ommen, in het najaar van 2004 zal er een boekje van de hand van Erik van Ommen en Koos Dijksterhuis worden uitgebracht bij de KNNV-uitgeverij te Utrecht. In diezelfde periode zal het werk van Erik tevens worden geëxposeerd en zullen alle betrokkenen (boeren, vrijwilligers en andere betrokkenen) worden uitgenodigd.

Literatuur

- Arroyo B., García J.T. & Bretagnolle V. 2002. Conservation of Montagu's Harrier *Circus pygargus* in agricultural areas. *Ornithol. Anz.* 41: 119-134.
- Bijlsma R.G. 1997. Handleiding veldonderzoek Roofvogels. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Butet A. & Leroux A.B.A. 1993. Effect of prey on a predator's breeding succes. A 7-year study on common vole *Microtus arvalis* and Montagu's Harrier *Circus pygargus* in a West France marsh. *Acta Ecologica* 14: 857-865.
- Clemens C. & Risch M. s.a. Schutzkonzept für Wiesenweißen in Niedersachsen. Gutachten Niedersächsen Landesamt Ökologie. Hannover
- Dijk A.J. van., Hustings F., Koffijberg K., van der Weide M., Zoetebier D. & Plate C. 2003. Kolonievogels en zeldzame broedvogels in Nederland in 2002. SOVON-monitoringrapport 2003/02, Beek-Ubbergen.
- Koffijberg K. & Nienhuis J. 2003. Kwartelkoningen in het Oldambt. Rapport SOVON.
- Koks B. & Visser E. 2000. Predatie door Vossen *Vulpes vulpes* op broedende Grauwe kiekendieven *Circus pygargus*. *De Takkeling* 8: 211-217.
- Koks B.J. & Visser E.G. 2002. Hoe Nederlands zijn de Nederlandse Grauwe kiekendieven?. Op het Vinkentouw nr. 96: 26-37.
- Koks B.J., van Scharenburg C.W.M. & Visser E.G. 2001. Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland: balanceren tussen hoop en vrees. *Limosa* 74: 121-136.
- Koks B., Visser E., Draaijer L. & Kleefstra R. 2002. Grauwe kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 2001. *De Takkeling* 10: 56-73.
- Moritz V. 1997. Wiesenweißen *Circus pygargus* in den Landkreisen Oldenburg und Diepholz 1996. *Jahresber. Ornithol. Arb.gem. Oldenburg* 14: 99-110
- Redpath S.M., Clarke R., Madders M., Thirgood S.J. 2001. Assessing raptor diet: comparing pellets, prey remains and observational data at Hen Harrier nests. *The Condor* 103: 184-188.
- Scharenburg K. van, van 't Hoff J., Koks B. & van Klinken A. 1990. Akkervogels in Groningen. Rapport Provincie Groningen, Groningen.
- Scharenburg K. van, Hooff E. van, van 't Hoff J., Meiering J., van Berkel B. & van Dungen M. 2003. De Toestand van Natuur en Landschap in de provincie Groningen 2002. Provincie Groningen, Groningen.
- Simmons R.E. 2000. Harriers of the world. Their behaviour and ecology. Oxford University Press, Oxford.
- Simmons R.E., Avery D.M. & Avery G. 1991. Biases in diets determined from pellets and remains: correction factors for a mammal and bird eating raptor. *Journal of Raptor Research* 25: 63-67.
- Stiefel D. 2002. Aktivitäten im Wiesenweißeschutz. *Vogelkdl. Ber. Niedersachs.* 34: 196-197

Adres: SOVON Vogelonderzoek Nederland, Rijksweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen (Voor meer informatie zie: www.grauwekiekendief.nl).

Bijlage 1: Prooien van Grauwe Kiekendieven in Nederland en Duitsland (Niedersaksen), gevonden in het broedseizoen van 2003.

Prooi-soort	Groningen	Flevoland	Duitsland	Totaal
Grauwe kiekendief <i>Circus pygargus</i>	1	-	-	1
Kwartel <i>Coturnix coturnix</i>	7	1	1	9
Fazant <i>Phasianus colchius</i>	4	-	-	4
Waterral <i>Rallus aquaticus</i>	1	-	-	1
Kwartelkoning <i>Crex crex</i>	1	-	-	1
Waterhoen <i>Gallinula chloropus</i>	1	1	-	2
Kievit <i>Vanellus vanellus</i>	-	3	-	3
Zomertortel <i>Streptopelia turtur</i>	-	1	-	1
Vogel sp. <i>Aves sp.</i>	2	3	-	5
Veldleeuwerik <i>Alauda arvensis</i>	48	6	1	55
Boerenzwaluw <i>Hirundo rustica</i>	2	-	-	2
Boompieper <i>Anthus trivialis</i>	-	1	-	1
Graspieper <i>Anthus pratensis</i>	31	5	-	36
Gele kwikstaart <i>Motacilla flava</i>	77	5	1	83
Witte kwikstaart <i>Motacilla alba</i>	3	-	-	3
Roodborst <i>Erithacus rubecula</i>	-	1	-	1
Roodborsttapuit <i>Saxicola torquata</i>	-	-	1	1
Merel <i>Turdus merula</i>	-	1	-	1
Rietzanger <i>Acrocephalus schoenobaenus</i>	1	-	-	1
Bosrietzanger <i>Acrocephalus palustris</i>	-	1	-	1
Bosrietzanger/Kleine karekiet <i>Acrocephalus sp.</i>	-	1	-	1
Fitis <i>Phylloscopus trochilus</i>	-	1	-	1
Grasmus <i>Sylvia communis</i>	1	1	-	2
Baardman <i>Panurus biarmicus</i>	1	-	-	1
Pimpelmees <i>Parus caeruleus</i>	2	-	-	2
Kauw <i>Corvus monedula</i>	-	-	1	1
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	3	4	1	8
Huiszwaluw <i>Passer domesticus</i>	1	1	-	2
Ringmus <i>Passer montanus</i>	2	-	-	2
Groenling <i>Carduelis chloris</i>	1	-	-	1
Putter <i>Carduelis carduelis</i>	1	-	1	2
Kneu <i>Carduelis cannabina</i>	8	4	2	14
Geelgors <i>Emberiza citrinella</i>	1	-	-	1
Rietgors <i>Emberiza schoeniclus</i>	6	8	-	14
Zangvogel sp. <i>Passiformes sp.</i>	104	24	4	132
Bosspitsmuis <i>Sorex araneus</i>	3	1	-	4
Huisspitsmuis <i>Crocidura russula</i>	-	1	-	1
Dwergspitsmuis <i>Sorex minutus</i>	1	-	-	1
Spitsmuis sp. <i>Sorex sp.</i>	2	2	-	4
Veldmuis <i>Microtus arvalis</i>	266	58	49	373
Dwergmuis <i>Micromys minutus</i>	8	4	-	12
Huiszwaluw <i>Mus musculus</i>	1	-	1	1

Bosmuis <i>Apodemus sylvaticus</i>	9	4	1	14
Muis sp. <i>Vole/mice</i>	147	74	41	262
Mol <i>Talpa europaea</i>	2	-	-	2
Haas <i>Lepus europaeus</i>	30	3	2	35
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	5	-	-	5
Woelrat <i>Arvicola terrestris</i>	2	-	-	2
Bruine Rat <i>Rattus norvegicus</i>	-	1	-	1
Rat sp. <i>Rattus sp.</i>	2	-	-	2
Paardenbijter <i>Aeshna mixta</i>	1	-	-	1
Viervlek <i>Libellula quadrimaculata</i>	2	-	-	2
Juffer sp. <i>Zygoptera sp.</i>	2	1	-	3
Libelle sp. <i>Odanata sp.</i>	10	1	-	11
Sprinkhaan/Krekel sp. <i>Orthoptera sp.</i>	45	3	-	48
Vlinder sp. <i>Lepidoptera sp.</i>	2	-	-	2
Loopkever sp. <i>Carabidae sp.</i>	16	13	-	29
Doodgraver sp. <i>Nicrophorus sp.</i>	10	3	-	13
Lieveheersbeestje <i>Coccinella septempunctata</i>	3	-	-	3
Waterkever sp. <i>Dystiscidae sp.</i>	-	7	-	7
Kever sp. <i>Beetle sp.</i>	35	1	2	38
Insect sp. <i>Insect sp.</i>	19	1	-	20
Eieren <i>eggs</i>	60	11	2	73
Totaal <i>Total</i>	993	262	110	1365

De bijlagen bij dit rapport zijn te vinden op:

bladzijde 3: http://www.grauwekiekendief.nl/pdf/rz_s3_19_11..pdf

voorpagina: http://www.rheiderland.de/rz/archiv/november03/19_11.pdf